

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

An Analysis of the Doctrine of Fatalism in the Shahnameh, Onvannegar with a View to the Foundations of Philosophical and Theological Thought

Sorayya Shahabipourahmadi ¹ | Sayed Amir Jahadi Hoseyni ^{2✉} | Hamidreze Karazmi ³ | Jamshid Roosta

1. , Department of Persian Language and Literature. Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. Iran.sorayya721@ens.ac.ir
2. , Corresponding author, Department of Persian Language and Literature. Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. jahadi@uk.ac.ir
3. Department of Persian Language and Literature. Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. HamidrezaKarazmi@uk.ac.ir
4. Department of History. Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran . jamshidroosta@uk.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 2025 November 21 Received in revised form 2026 January 20 Accepted 2026 February 8 Published online 2026 June 22 Keywords: <i>Fatalism,</i> <i>Shahnshah-nama,</i> <i>Philosophical and Theological Thought,</i> <i>Onvan-negār,</i> <i>Qajar Era</i>	Purpose: This study analyzes the fatalistic viewpoints of Envan-Negar in the historical-epic work <i>Shahanshahnameh</i>. The work represents the history of the Qajar period and explains destiny in relation to victories, defeats, death, and the concept of <i>farreh-e izadi</i> (divine glory). Method and Research Process: The research adopts a textual analysis approach. It relies on the analysis and interpretation of library-based materials, historical documents, and relevant literary, theological, and philosophical sources. Findings: The findings show that, influenced by religious teachings and ancient traditions, Envan-Negar perceives destiny as divine will—inevitable, limiting human reason, and dominant over human effort. The analysis of selected poetic examples indicates that, at the philosophical level, Envan-Negar pays particular attention to Ibn Sina's concept of the <i>Best Possible Order</i> (<i>Nizam al-Ahsan</i>). In his view of destiny, the poet also demonstrates proximity to Ash'ari theological thought. While drawing on Ferdowsi's <i>Shahnameh</i>, he articulates an independent philosophical-theological perspective on destiny. Conclusion: The study concludes that fatalism in <i>Shahanshahnameh</i>, in addition to its philosophical function, serves to legitimize the political authority of the Qajar dynasty. Moreover, it highlights the integrative position of religious, philosophical, and epic elements in Iranian political literature.

Cite this article: Shahabipourahmadi. Sorayya, Jahadi Hoseyni. Sayed Amir, Karazmi Hamidreze & Roosta Jamshid, Initial. (2026). An Analysis of the Doctrine of Fatalism in the Shahnameh, Onvannegar with a View to the Foundations of Philosophical and Theological Thought. *Journal of Iranian Studies*, 25 (49), 423-446. <http://doi.org/10.22103/jis.2026.26183.2801>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2026.26183.2801>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The turbulent period of the Qajar dynasty constituted an era marked by continuous warfare and the steadfast resistance of the Iranian people in defense of their homeland. Despite this resistance, the political incompetence of Qajar monarchs and their naïve trust in the dominant imperial powers of the age resulted in the loss of substantial parts of Iranian territory. Paradoxically, these military defeats and political failures created a fertile cultural environment for the composition of numerous epic poems. Such epics, which largely recount wars and major political events of the Qajar period, were often commissioned by royal authorities with the aim of glorifying monarchs, legitimizing their rule, or concealing the structural weaknesses of the state in military and administrative affairs.

Within Persian literary tradition, epic poets not only assumed a literary role but also carried the historical and ideological burdens of their society. Their works functioned simultaneously as narratives of national memory and as instruments of political discourse. Among these poets, Mirza Taghi Khan Najmabadi—known by the pen name Envan Negar and also referred to as Dabir e A‘lam, Dabir al Molk, and Rahi—occupies a significant yet understudied position. In his historical epic poem *Shahanshahnameh*, Envan Negar presents an extensive account of the political, social, and cultural conditions of Iran during the reign of Fath Ali Shah Qajar, while embedding his own fatalistic worldview within the epic framework.

Methodology

This study employs a close reading and textual analysis of *Shahanshahnameh*, a lesser-known epic composed during the reign of Mozaffar al Din Shah. By examining narrative strategies, thematic patterns, and philosophical–theological concepts embedded in the poem, the research situates Envan Negar’s thought within the broader intellectual, religious, and political context of the late Qajar period.

Discussion

A close reading of this epic reveals that Envan Negar reflects the dominant philosophy of fatalism prevalent in late Qajar intellectual culture. This fatalistic outlook is particularly evident in his interpretation of military and political events as direct manifestations of divine will. In narrating events associated with the reigns of Agha Mohammad Khan and Fath Ali Shah, the poet articulates his philosophical, ethical, and political views on kingship, authority, and governance. From his perspective, sovereignty is not merely a human institution but the outcome of *farreh-e izadi* (divine glory), a concept rooted in ancient Iranian political thought that signifies divine sanction and legitimacy bestowed upon the ruler.

Within Envan Negar’s intellectual system, “destiny” (*taqdir*) is defined as the absolute and irrevocable will of God—an omnipotent force that overrides human reason, agency, and effort. This conception closely aligns with Ash‘ari theological doctrines, which attribute all actions to divine causation and significantly limit the scope of human free will. Nevertheless, traces of Twelver Shi‘i thought also appear, particularly in the poet’s attempt to identify specific domains in which destiny becomes manifest. According to Envan Negar, destiny reveals itself most clearly in three fundamental spheres: victory, defeat, and death.

Military victories are portrayed as expressions of divine grace and providence, though the poet does not entirely dismiss human agency and occasionally acknowledges the wisdom and administrative competence of Qajar rulers. In contrast, military defeats are consistently attributed to divine destiny, thereby absolving rulers of responsibility and implicitly justifying the political and military failures of the Qajar state.

In the violent epic narrative of the Qajar era, death constitutes the third and most definitive manifestation of destiny. The deaths of soldiers and warriors are depicted as inevitable and predestined, removed from ethical scrutiny and moral questioning. Through this narrative strategy, individual suffering and collective loss are normalized and integrated into a cosmic order governed by divine decree.

Closely related to this fatalistic worldview is Envan Negar's use of the concept of *farreh-e izadi*, which serves a clear legitimizing function throughout the poem. Furthermore, the poet demonstrates engagement with the philosophical doctrine of *Nezam-e Ahsan* (the Best Possible Order), as developed by Ibn Sina and later elaborated by Mulla Sadra. Within this framework, events that appear unjust or tragic are reinterpreted as necessary components of a divinely ordered and ultimately just universe.

Conclusion

Overall, *Shahanshahnameh* encompasses three interrelated dimensions: a theological–kalamic dimension in which divine decree and destiny are absolute and all-encompassing; a philosophical–rational dimension that emphasizes the epistemological and existential limitations of human beings; and a historical–political dimension in which fatalism functions as an ideological tool for legitimizing monarchical authority and psychologically stabilizing society amid political failure and social disillusionment. At its deepest level, the poem constitutes a philosophical–theological meditation on the relationship between determinism and free will. Rather than presenting abstract theoretical arguments, Envan Negar articulates this tension through epic narrative and poetic expression. Destiny thus functions both as the organizing principle of existence and as a veil that conceals injustice, failure, and historical defeat, revealing how fatalistic discourse could be mobilized to reinterpret history, legitimize power, and mitigate collective trauma in the Qajar era.

تحلیل اندیشه تقدیرباوری در شهنشاهنامه عنوان‌نگار (با نگاهی به مبانی اندیشه‌های فلسفی و کلامی)

ثریا شهابی‌پور احمدی^۱ | سید امیر جهادی حسینی^۲ | حمیدرضا خوارزمی^۳ | جمشید روستا^۴

۱. ثریا شهابی‌پور احمدی، دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: sorayya721@ens.uk.ac.ir
۲. سید امیر جهادی حسینی، (نویسنده مسئول)، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: jahadi@uk.ac.ir
۳. حمیدرضا خوارزمی، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: Kharazmi@uk.ac.ir
۴. جمشید روستا، دانشیار بخش تاریخ، دانش‌کده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: Jamshidroosta@uk.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
زمینه/هدف: این پژوهش، دیدگاه‌های سرنوشت‌باورانه عنوان‌نگار را در اثر حماسی - تاریخی شهنشاهنامه تحلیل می‌کند. این اثر، تاریخ عصر قاجار را بازمی‌نماید و تقدیر را در پیروزی‌ها، شکست‌ها، مرگ و فره ایزدی توضیح می‌دهد. روش/رویکرد: روش این جستار متن‌پژوهی است و از تحلیل و تفسیر محتوای کتابخانه‌ای، اسناد تاریخی و منابع ادبی، کلامی و فلسفی مرتبط بهره می‌برد. یافته‌ها/نتایج: یافته‌ها نشان می‌دهد عنوان‌نگار در پرتو آموزه‌های دینی و سنت‌های باستانی، تقدیر را به عنوان اراده الهی، امری محتوم، محدودکننده عقل و غالب بر تلاش انسانی می‌نگرد. تحلیل نمونه‌های شعری او نشان می‌دهد در حیطه فلسفی، عنوان‌نگار به نظام احسن ابن سینا توجه ویژه ای دارد. شاعر در نگرش به تقدیر، به اندیشه کلامی اشاعره نیز نزدیک می‌شود و ضمن توجه به شاهنامه فردوسی، رویکرد مستقل و فلسفی - کلامی خود را نسبت به تقدیر، بیان می‌کند. هم-چنین تقدیرگرایی علاوه بر کارکرد فلسفی، مشروعیت‌بخشی به قدرت سیاسی قاجاریان را نیز تأمین می‌نماید. این مطالعه هم‌چنین جایگاه تلفیقی عناصر دینی، فلسفی و حماسی را در ادبیات سیاسی ایران برجسته می‌سازد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۳۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: تقدیرباوری، شهنشاهنامه، اندیشه فلسفی و کلامی، عنوان‌نگار، عصر قاجار..

استناد: شهابی‌پور احمدی، ثریا؛ جهادی حسینی، سید امیر؛ خوارزمی، حمیدرضا؛ روستا، جمشید (۱۴۰۵). تحلیل اندیشه تقدیرباوری در شهنشاهنامه عنوان‌نگار (با نگاهی به مبانی اندیشه‌های کلامی و فلسفی). *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۵ (۴۹)، ۴۲۳-۴۴۶.

<http://doi.org/10.22103/jis.2026.26183.2801>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

دوره پرتلاطم قاجار، عرصه جنگ و پایداری ملت ایران در دفاع از کیان کشور ما بود. هرچند در این دوره، به دلیل نالایقی شاهان قاجار، علی‌رغم تلاش و مقاومت مردم، بخش‌های فراوانی از خاک وطن ازدست‌رفت؛ اما فضا و میدان برای سرایش منظومه‌های بسیار حماسی مهیا شد. این منظومه‌ها غالباً در شرح رویدادهای روزگار قاجار و کشمکش‌های فراوان داخلی و خارجی آنان بود. در چنین بستری، ادبیات حماسی و تاریخی همواره به عنوان آینه‌ای منعکس‌کننده جهان‌بینی جامعه، عمل کرده‌است.

از جمله این آثار «شهنشاه‌نامه» میرزا تقی‌خان نجم‌آبادی ساوجبلاغی مشهور به «عنوان‌نگار» است. او در این اثر در قالب بیان رویدادهای تاریخی دوره آقامحمدخان و فتح‌علی شاه قاجار، به بیان دیدگاه‌های فلسفی، اخلاقی، اسلامی و سیاسی خود پیرامون حکومت و پادشاهی می‌پردازد. بنابراین این اثر صرفاً یک ثبت تاریخی یا ادبی نیست؛ بلکه حامل لایه‌های عمیقی از تفکرات کلامی، فلسفی و سیاسی نویسنده است که در قالب حماسه، نمود یافته‌است.

در اثر عنوان‌نگار «سرنوشت‌باوری» حضوری پررنگ دارد و نقش محوری، در تبیین چرایی پیروزی‌ها، شکست‌ها و حتی تعیین لحظه مرگ ایفا می‌کند. عنوان‌نگار، تقدیر را نه صرفاً یک مفهوم انتزاعی، بلکه نیرویی فعال و تعیین‌کننده در مسیر تاریخ، زندگی بشر و سلاطین می‌داند.

این نگرش در بستر فرهنگی ایران که همواره با آموزه‌های دینی؛ به ویژه در مبحث قضا و قدر در کلام اسلامی و سنت‌های باستانی در هم آمیخته بوده، شکل گرفته‌است و ناظم اثر به گونه‌ای گسترده به آن پرداخته‌است. روی‌کرد فراگیر عنوان‌نگار به تقدیر و سرنوشت، پرسش‌های مهمی را مطرح می‌کند که نیاز به بررسی دقیق دارد. بنابراین این جستار به دنبال پاسخ دادن به پرسش‌های زیر است:

- ۱- مفهوم کلی تقدیر در شهنشاه‌نامه چه نسبتی با تقدیر در سنت‌های کلامی و فلسفی اسلامی دارد و او از کدام مکتب‌های کلامی (اشعری، معتزلی، شیعی، اشراقی) بیش‌ترین تأثیر را گرفته‌است؟
- ۲- اندیشه تقدیرگرایی عنوان‌نگار در چه مضامین و جایگاه‌هایی بروز و ظهور یافته‌است؟

۱-۱. بیان مسأله

شهنشاه‌نامه میرزا تقی‌خان نجم‌آبادی (عنوان‌نگار) از جمله منظومه‌های حماسی کم‌ترشناخته‌شده دوره قاجار است که در آن، گفتمان تقدیرگرایی نقشی محوری در تفسیر وقایع سیاسی و نظامی ایفا می‌کند. مسئله اصلی این پژوهش بررسی چگونگی بازنمایی تقدیر به مثابه اراده الهی محتوم و کارکرد آن در توجیه شکست‌ها و مشروعیت بخشی به سلطنت است. این مطالعه می‌کوشد با تحلیل مفاهیمی چون فره ایزدی، جبر و اختیار، پیوند میان ادبیات حماسی، اندیشه کلامی-فلسفی و قدرت سیاسی در دوره قاجار را روشن سازد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

مطالعه مفهوم تقدیر و سرنوشت در ادبیات فارسی، سابقه طولانی و فراوانی دارد و بخش اعظم پژوهش‌های پیشین بر حماسه‌های کلاسیک، به ویژه شاهنامه فردوسی متمرکز بوده‌اند. این آثار به شرح زیر می‌باشد:

الف) احمد کتابی در کتابی با عنوان «مولانا در برابر جبر و اختیار» (۱۴۰۱) به نظریات مولوی درباره جبر و اختیار، صرف نظر از عنوان‌های اصلی و متعارف، ذیل عنوان‌های متعدد دیگری از جمله، قضا و قدر، توکل، تقدیر، تدبیر، جفا القلم، رضا، تسلیم و امثال آن را مورد بررسی قرار داده است. نویسنده با استناد به واژه‌نامه‌های قدیم و جدید به ذکر و توضیح معانی این اصطلاحات پرداخته است. او اساس پژوهش خود را بر مبنای کتب مثنوی، فیه مافیه و دیوان کبیر قرار داده، و در پایان به این نتیجه رسیده است که مولوی در مواجهه با بن‌بست جمع بین جبر و اختیار به روی کرد میانه (الامر بین الامرین) روی آورده است.

ب) «بررسی تقدیرگرایی در شاهنامه فردوسی و حماسه‌های مذهبی» از زهرا فرح‌نژاد فرهنگ و محمدنوید بازرگان (۱۳۹۲)، این نویسندگان به بررسی عنصر تقدیرگرایی در شاهنامه و نشانه‌های آن پرداخته و بدین نتیجه رسیده‌اند که پیش‌گویی در شاهنامه از طریق منجمان، و در حماسه‌های مذهبی از طریق الهامات الهی است؛ و توجه به بخت در شاهنامه بیش‌تر از حماسه‌های مذهبی دیده می‌شود.

پ) در مقاله «بررسی کارکردهای تقدیرباوری و پیشگویی در منظومه‌های حماسی پس از شاهنامه» (۱۳۹۷) از رضا ستاری و سوگل خسروی، به این مسأله پرداخته شده است که منشأ تقدیرباوری به باور مردمان روزگار باستان، آسمان بوده و ستارگان و سیارات، کارگزاران آن بوده‌اند. از این رو ستارگان را می‌پرستیده‌اند و پادشاهان نیز در دربارهای خود از منجمان و پیشگویان سود می‌جستند، و چنین نتیجه‌گیری شده است که پیش‌گویی، نمود دیگر باور به گریزناپذیری تقدیر در حماسه‌های ملی است.

ت) مهدی کاوسی در پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد خود با عنوان «جایگاه تقدیرگرایی در آثار مورخان عصر قاجاریه قبل از مشروطه با تکیه بر تاریخ‌های سلسله‌ای» (۱۳۹۵)، معتقد است بروز تقدیرگرایی و تفسیر آن بر مبنای مشیت الهی به عوامل اجتماعی، فرهنگی سیاسی متعددی وابسته بوده است و چنین نتیجه گرفته است که متابعت از سنت تاریخ‌نگاری، بینش مورخ، ملاحظات سیاسی و پاره‌ای ویژگی‌های فرهنگی در رویکرد به تاریخ‌نگاری مبتنی بر تقدیرگرایی مؤثر بوده است.

ث) جوادی یگانه و ریحانه جوادی نیز در مقاله‌ای با عنوان «تقدیرگرایی سرنوشت محتوم ولی خود ساخته قاجاریان» (۱۳۹۲)، به تحلیل گرایش و اعتقاد این سلسله، به سرنوشت باوری پرداخته‌اند و آن را شیوه‌ای برای گریز از تصمیم‌گیری در عرصه کلان سیاسی برای شاهان قاجار معرفی کرده‌اند. آنان تکیه بر دم مسیحایی درویش مسلک میرزا آقاسی تا اعتقاد به استخاره را روی دیگر تقدیرگرایی شاهان قاجاری می‌دانند.

هم‌چنین پژوهش‌هایی در زمینه نقد کلامی و فلسفی قضا و قدر در متون دینی و عرفانی صورت پذیرفته است که به تبیین دیدگاه‌های اهل سنت یا شیعه و مکاتب فلسفی پرداخته‌اند.

الف) کشفی و طایفه رستمی در مقاله «بررسی دیدگاه ویلیام کریک (William Creek) در باب مسئله تقدیرگرایی کلامی» (۱۳۹۵)، به این موضوع پرداخته و در آن به بررسی جبر و اختیار از دیدگاه کریک توجه نشان داده و به این نتیجه رسیده‌اند کریک به استدلال تقدیرگرایی کلامی، که اعمال انسان را مبتنی بر جبر مطلق می‌داند،

انتقاد وارد نموده و آن را گرفتار اشکال دانسته است. نویسندگان مقاله مذکور، اشکالات کریک را بررسی نموده و به آن پاسخ داده‌اند.

ب) «حافظ، تقدیرگرای سازگارگرا» (۱۳۹۱) از میرسعید موسوی کریمی است که نویسنده در آن، به نگاه فلسفی و کلامی حافظ به مقولاتی چون تقدیر ازلی، جبر، اختیار و اراده انسان پرداخته است. او حافظ را جامع جبر و اختیار معرفی می‌کند و در کتاب خود به چگونگی جمع اشعار تقدیرگرایانه حافظ با اشعار اختیارمحور پرداخته است. با این وجود، هیچ پژوهشی که مبتنی بر نظر یک منظومه تاریخی – حماسی دوره قاجار بر تقدیرگرایی آن روزگار باشد، یافت نشد و جای یک پژوهش مستقل که صرفاً به تحلیل نظام‌مند نگرش تقدیرباورانه در حوزه ادبیات سیاسی، تاریخی و حماسی دوره قاجار؛ به ویژه با نگرش به اندیشه‌های کلامی و فلسفی بپردازد، خالی است. از طرفی، از آنجا که شهنشاه‌نامه عنوان‌نگار اثری است که خلاء پژوهشی پیرامون آن به شدت محسوس است، پرداختن به آن از این منظر نیز شایان توجه خواهد بود.

۳-۱. روش‌شناسی پژوهش

شیوه پژوهش حاضر، توصیفی – تحلیلی، مبتنی بر رویکرد متن‌پژوهی است. هدف این پژوهش، تحلیل مفهومی و تبیین مبانی فکری اشعار با استفاده از روش‌های تفسیری بوده و تلاش شده است تا اطلاعات تفسیر گردند. فرآیند گردآوری داده‌ها فاقد رویکرد آماری و کمی است.

۴-۱. یافته‌های پژوهش

این پژوهش نشان می‌دهد که در شهنشاه‌نامه عنوان‌نگار، گفتمان تقدیرگرایی به مثابه سازوکاری الهی – فلسفی برای تفسیر وقایع تاریخی عمل می‌کند و با نسبت دادن پیروزی‌ها، شکست‌ها و مرگ‌ها به اراده الهی، نقش‌کنش انسانی و مسئولیت سیاسی را کم‌رنگ می‌سازد. تقدیر در این اثر، با تکیه بر مفاهیمی چون فره ایزدی و نظم احسن، به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به سلطنت قاجار و توجیه ناکامی‌های تاریخی در چارچوب عدل الهی تبدیل می‌شود.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. معرفی عنوان‌نگار

میرزا تقی‌خان نجم‌آبادی ساوجبلاغی معروف به عنوان‌نگار، از منشیان صاحب‌نفوذ و کارآمد قرن چهاردهم در دربار قاجاریان بود. این دبیرکافی از سوی مظفرالدین‌شاه به این عنوان ملقب گشته بود. (صفری، ۱۳۸۹: ۵۶۷)

خود در مورد لقبش چنین سروده است:

لقب باشد عنوان‌نگارم و لیک ز حق خواهم عنوان و انجام نیک

(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۱۷ ب)

وی در خانواده‌ای دبیرپیشه متولدگشت و منشی‌گری را از پدرش، محمد منشی‌رئیس، که منشی دو شاه قاجار «محمدشاه و ناصرالدین‌شاه» بود؛ آموخت. عنوان‌نگار صاحب آثار فراوانی است از جمله: نخستین نهج البلاغه منظوم، نخستین صحیفه سجادیه منظوم و شهنشاه‌نامه که به تاریخ دوره قاجار اختصاص دارد. او هم‌چنین در اشعار خود دبیرالملک، دبیراعلم، تقی و رهی تخلص می‌کرد. (عسکری، ۱۴۰۱: ۲۹۰)

میرزاتقی‌خان به واسطه شغل اجدادی خود، دبیری، به اسناد زیادی دسترسی داشت و به همین علت کتاب او، *شهنشاه‌نامه*، در خور اعتنا و توجه است؛ به ویژه که مدت شصت سال در وزارت داخله به صدور نامه‌ها، حکم‌ها و فرمان‌های شاهانه به مناطق مختلف ایران مشغول بوده‌است. (عسکری، ۱۴۰۱: ۲۹۰) کتاب حماسی- تاریخی او ظاهراً در دو جلد سروده شده که جلد دوم آن علی‌رغم پیگیری‌های صورت گرفته تاکنون یافت نشده‌است. خانم حکیمه دبیران، استاد برجسته زبان و ادبیات فارسی و از نوادگان میرزا تقی‌خان نجم‌آبادی، این گونه بیان نموده‌است که: «بسیاری از آثار مرحوم دبیر اعلم در منزل پدرم، مرحوم غلامرضا دبیران در یک جعبه نفیس منقسم به چند جعبه کوچک نگهداری می‌شد. بعد از فوت پدرم که چند ماه منزل خالی بود، آن جعبه و برخی وسایل ایشان از جمله قلمدان خاتمش به سرقت رفت و تاکنون هیچ اثری از آن‌ها پیدا نکردیم. (شوکتی، ۱۴۰۲: ۱۱۲-۱۱۳) با این حساب ممکن است جلد دوم *شهنشاه‌نامه* نیز همراه با نسخه‌ها و وسایل دیگر موجود در جعبه نفیس خانوادگی مرحوم نجم‌آبادی، ربوده و مفقود شده باشد. با توجه به تعداد ابیات در هر صفحه و تعداد صفحات این اثر، تخمین زده می‌شود عنوان‌نگار، *شهنشاه‌نامه* خود را در حدود پانزده هزار بیت سروده باشد.

۲-۲. اوضاع اجتماعی، فرهنگی و ادبی دوره قاجار

اگر بخواهیم به اختصار به اوضاع اجتماعی، فرهنگی و ادبی دوره قاجار بپردازیم باید بگوییم دوران قاجار، از تاج- گذاری رسمی آقامحمدخان تا خلع احمدشاه قاجار، دورانی بسیار متنوع و پیچیده بود. این دوران، تحت تاثیر رویدادهای نظامی داخلی و خارجی از جمله ماجراجویی‌های روسیه قرارداد داشت و این روند به گسست‌های گسترده ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی انجامید. در این روزگار بیش‌ترین قدرت در دربار متمرکز بود و شاهزادگان به استثنای نایب‌السلطنه شاه، عباس‌میرزا، سرگرم تیول یا حکومت‌های محلی خود بودند.

با روی کار آمدن دومین شاه قاجار، ایران تحت تاثیر تعامل با دنیای غرب؛ به ویژه روسیه، فرانسه و انگلیس به تدریج، دریچه جهان را به روی خود گشوده‌دید. محمداسماعیل رضوانی می‌گوید: «مورخین باید سال ۱۲۱۲ ق. / ۱۱۷۶ ش. / ۱۷۹۷ م. را که سال تاج‌گذاری فتح‌علی شاه است، سرآغاز تمام تحولات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ایران بدانند و پایه و مایه و ریشه و اساس هر تحولی را در تاریخ معاصر ایران، در پادشاهی فتح‌علی شاه بجویند.» (محمدخان، ۱۳۸۳: ۵) این سخن به آن دلیل است که در روزگار فتح‌علی شاه، ایران وارد گردونه سیاست جهانی گشت و در تقابل با سه کشور روسیه، انگلیس و فرانسه قرار گرفت. اصلاحات عباس‌میرزا نیز تحولات اجتماعی و فرهنگی را سرعت بخشید، و به تدریج و در گذر زمان، جامعه ایرانی، به ویژه روشنفکران را با مفاهیم جدید قانون، آزادی و وطن آشنا ساخت و زمینه انقلاب مشروطه را فراهم کرد.

«جامعه و دین»: «جامعه ایرانی در این دوران جامعه مذهبی معرفی شده‌است.» (شمیم، ۱۳۸۴: ۳۷۵) در آن دوران، هرچند درباریان و روحانیان ارکان اصلی محسوب می‌شدند؛ اما آن‌ها اقلیت جامعه از لحاظ تعداد بودند و آن‌گونه که شمیم می‌گوید: «اکثریت جامعه ایرانی؛ یعنی، قریب به ۹۷ درصد مردم بی‌سواد بودند... و دنیای این اکثریت، محصور به حصاری محکم و استوار بود که ارکان آن را معتقدات عمومی تشکیل می‌داد.» (همان: ۳۸۰) در

این دوران، روحانیت نقش مهمی داشت و حکومت نیز به دلیل انسجام مذهبی و اعتقاد راسخ مردم به روحانیون، به آنان احساس نیاز می‌کرد.

«از نظر فرهنگی و اندیشه اسلامی»: آن‌گونه که شریفی شکوه می‌گوید: «این دوران، محلّ التقاط فرهنگ سنتی و اسلامی از یک سو و فرهنگ درباری و وارداتی از سوی دیگر بوده‌است.» (شریفی شکوه، ۱۳۹۷: ۱۳۰) با تمام این‌ها به نظر می‌رسد غلبه هم‌چنان با فرهنگ سنتی و اسلامی باقی ماند؛ به همین دلیل در این عصر، روحانیان ملجایی استوار برای مردم به شمار می‌رفتند. لمبتون نیز معتقد است، عموم مجتهدین پناهگاهی برای مظلومین به شمار می‌رفتند. (آ.ک.س لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۳۵)

«علوم ادبی در دوره قاجار»: این دوران، یکی از دوره‌های مهم و حسّاس در تاریخ ادبیات فارسی است که با تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی خاصّ خود همراه گشت. در این روزگار، علوم ادبی که شامل مباحثی چون: صرف، نحو، بلاغت، معانی، بیان، بدیع، و شعر می‌گشت؛ هم‌چون گذشته مورد توجه قرار داشت. این دوره به بازگشت ادبی موسوم گشت. هرچند آغاز دوره بازگشت ادبی در دوره قاجار نبوده‌است؛ امّا بی‌شک اوج و بالندگی آن مربوط به عصر قاجار و روزگار فتح‌علی‌شاه می‌باشد. این حاکم قاجاری که در عرصه سیاسی به سبب عمل‌کرد ضعیف خود چندان خوش‌نام نیست؛ در ادبیات فارسی، شاهی باذوق و خوش‌نام شمرده می‌شود؛ زیرا در سایه جان‌نثاری فرزندش، عباس‌میرزا که در میدان‌های نبرد، سرگرم جان‌فشانی بود، او با خاطری آسوده، سرگرم حرم‌سرای پرتعداد و بزم‌های شاعرانه خویش بود؛ شعر می‌گفت و به تاریخ ایران، به ویژه شاهنامه، علاقه‌ای وافر نشان می‌داد. حمایت همه جانبه او از ادبیات؛ مخصوصاً شعر، آن را از خمودی دوره صفویان، افشاریان و زندیان رها نمود. او با جمع کردن شاعران در دربار خود، گرمی و رونقی فراوان به صنعت شعر و ادبیات بخشید. دوره بازگشت ادبی با انواع قالب‌های شعری و گونه‌های ادبی به سبک گذشتگان طبع‌آزمایی شد. یکی از همین گونه‌های پُررونق، حماسه-سرایی بود که در این دوران، قریب به دویست اثر حماسی خلق شد. مهرداد در مقاله خود در این مورد چنین می‌گوید: «حاصل جستجوی نگارنده در فهرست‌های نسخ خطی و تذکره‌های این عصر [قاجار]، هم‌چنین پایان‌نامه‌ها و مقالات دانشگاهی، یافتن حدود دویست منظومه حماسی در عصر قاجار است.» (مهرداد فرد، ۱۴۰۰: ۲۲) فصل مشترک بسیاری از آثار که در تاریخ قاجاریان نگاشته یا در گونه حماسه سروده‌شد، به ویژه آن‌ها که در دسته ادبیات تاریخی قرار می‌گیرند، مدح و تمجید فراوان از قاجاریان بود. یکی دیگر از مضامین مشترک و پرکاربرد در آثار تاریخی و ادبی این دوران، تقدیرگرایی بود که از سویی، عاملی برای تأیید قدرت حاکم و از سوی دیگر، التیامی بر شکست‌ها و ناکامی‌های نظامی دوران قاجار می‌شد. دبیراعلم، نیز از آن‌جا که خود از درباریان محسوب می‌شد، در تاریخ منظوم خود که به دوران آقامحمدخان و فتح‌علی‌شاه قاجار اختصاص دارد، از تقدیرگرایی در راستای مشروعیت‌بخشی به شاهان قاجاری استفاده کرده‌است.

۲-۳. تقدیرباوری یا فاتالیسم (Fatalism)

تقدیرباوری یا آن‌چه در غرب به آن فاتالیسم می‌گویند، در فارسی، غالباً با دو واژه قضا و قدر یاد می‌شود؛ به همین دلیل در آغاز بحث، نخست به تبیین این دو تعبیر می‌پردازیم.

قضاء در لغت، به معنی امر حتمی و حکم قطعی است و به گونه‌ای قاطع و نافذ، پایان‌بخش موضوع است. (فیروزآبادی، ۱۴۲۶: ۱۳۲۵) و قدر نیز در لغت به معنی قضاء به حکم، اندازه، توان و نیرو. (خاتمی، ۱۳۷۰: ۱۸۰)

با این وصف، قضا و قدر به معنی امر حتمی و حکم قطعی است که تردیدی در انجام آن وجود ندارد؛ زیرا هر آن‌چه خداوند حکم کند، تغییر ناپذیر است. کتاب آسمانی قرآن نیز به همین مضمون در آیات خود اشاره دارد: «ما تشاءون الا ان يشاء الله رب العالمين: شما نمی‌خواهید مگر خدای جهانیان بخواهد.» (تکویر/ ۲۹) یا «كان امر الله قدراً مقدوراً: فرمان خدا حکمی نافذ و حتمی و به اندازه و حساب شده است.» (احزاب/ ۳۸)

قضا و قدر که عنصر اصلی تقدیر را تشکیل می‌دهد؛ پیوسته مورد علاقه همگان در همه ادیان بوده است. ملت‌ها در طول تاریخ، اعتقادی راسخ به این دو عامل و نقش آن‌ها در سرنوشت آدمیان داشته‌اند. این توجه از سویی به دلیل رازآلود بودن آینده و از سوی دیگر، عاملی برای سلب مسئولیت یا فرار از عذاب وجدانی که در خود یا دیگران احساس می‌کنیم، است؛ چنان‌چه سهراب در آستانه‌ی مرگ، به پدر بی‌تاب خود می‌گوید:

از این خویشتن خستن اکنون چه سود؟ چنین رفت و این بودنی کار بود!

(فردوسی، ۱۳۶۹، دفتر دوم: ۱۷۸)

۲-۴. پیشینه تقدیرگرایی در اندیشه جهانی

تقدیرگرایی را در ایران می‌توان در اندیشه‌های زروان جست. چنان‌که «دولت‌آبادی» در کتاب «جای پای زروان، خدای بخت و تقدیر» می‌گوید: «تقدیر که حاکمیت مطلق دارد، مشیت زروان است.» (دولت‌آبادی، ۱۳۷۹: ۹۱) به این ترتیب طبق اعتقاد زروانیسم، هر اتفاقی مطلقاً خواست زروان (خداوند) است و اراده آدمیان اثری در سرنوشت آنان ندارد. گرایش به زروانیسم از عصر ساسانی بوده و آن‌گونه که آرتور کریستن‌سن می‌گوید: «تأثیر زیادی بر افکار ایرانیان آن عهد داشته است.» (کریستن‌سن، ۱۳۸۹: ۴۲۱) در اندیشه مزدایی، سهم تقدیر و کوشش مساوی است. زهر در اثر خود چنین می‌گوید: «بخت و گنش هر دو مانند تن و جان است [هستند] چنان‌که تن، جدا از جان، کالبدی است بی‌کار؛ و جان، جدا از تن، بادی است ناگرفتار. چون با هم آمیخته شود [شوند] نیرومند و بزرگ سودمند گردد [گردند].» (زهر، ۱۳۷۵: ۳۸۸) در این بین پیروان آیین زرتشت، کم‌تر تحت تأثیر این افکار قرار گرفته و برای اراده انسان‌ها سهمی بیش‌تر قائل هستند.

گرایش اعراب به تقدیر، گونه دیگری داشته است. غیب‌گویی و پیش‌گویی کهانت و عرافت، قابل شناسایی می‌باشد. (زیدان، ۱۳۳۶: ۳/۱۹) کهانت که نوعی فالگیری، پیش‌گویی و آینده‌نگری است، اعراب را به تقدیرباوری و سلب اراده از امور خود سوق می‌داد. این مسأله چنان در میان اعراب فراگیر بود که راه هر عقلانیتی را بر آنان بسته بود و اسلام برای رفع این معضل، کهانت را حرام اعلام کرد.

یونانیان نیز به سه فرشته تقدیر معتقد بودند: کلوتو، لاکسیس و آتروپوس. برتا موریس پارکر در فرهنگ‌نامه خود در مورد این سه الهه در مدخل الاهگان چنین می‌گوید: «یکی از آن‌ها نخ می‌رشت، نام وی کلوتو بود؛ دیگری که نامش لاکسیس بود، تا آن اندازه که دلش می‌خواست آن نخ را می‌کشید و دراز می‌کرد؛ و سومی آتروپوس، یک جای نخ را می‌برید.

در باور یونانیان، آن نخ را زندگی آمیزاد می‌پنداشتند. سه خدای سرنوشت، مقرر می‌داشتند که هرکس چه زمانی به دنیا بیاید، چه اندازه زیست کند و در چه هنگام بمیرد.» (موریس پارکر، ۱۳۴۶: ۲۰۱)
 با توجه به اهمیت تقدیر و جایگاه آن در ادیان و بین ملل مختلف، از آن جا که شاعران و واقع‌نگاران نیز جزیی از جامعه بزرگ بشریت هستند، در آثار خود از پرداختن به این موضوع باز نمانده‌اند و تقدیر در آثارشان نقشی پررنگ داشته‌است.

۲-۵. تقدیرگرایی در آثار حماسی، تاریخی و کلامی

در حماسه‌های ایرانی، سرنوشت‌باوری از استوارترین ارکان محسوب می‌شود. این رکن مهم که در این آثار عمدتاً با عناوینی چون قضا، قدر، بُوش، بودنی کار، بخت، اقبال، تقدیر و... یاد می‌شود، سلطه فراگیری دارد.
 بکشیم و فرجام کار آن بود که فرمان و رای جهانبان بود
 (فردوسی، دفتر دوم، ۱۳۶۹: ۱۸۱)

«گرشاسب‌نامه»، اثر «اسدی توسی» یکی دیگر از آثار حماسی است که به تقدیرگرایی و سرنوشت‌باوری می‌پردازد.

برای مثال، آن‌جا که «بهو» خطاب به دشمن خود «مهرج» از تأثیر بخت و تقدیر در زندگی سخن می‌گوید و اشاره می‌کند تا بخت و اقبال فرخنده نباشد، قدرت و هنر هیچ تأثیری ندارند:

به زور و هنر پادشاهی و تخت نیابد کسی جز به فرخنده بخت
 هنر بُد مرا بخت فرخ نبود چو باشد هنر، بخت نبُود چه سود
 (گرشاسب‌نامه، ۱۳۵۴: ۱۱۶)

«مورخان» نیز از پرداختن به قضا و قدر برکنارنمانده و در آثار خود به دلایل مختلف از آن بهره‌جسته‌اند. ابوالفضل بیهقی، بارها در کتاب خود از تقدیر و قضا، سخن می‌گوید. چنان‌که در جایی می‌گوید: «با قضای آمده برنتوان آمد.» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۵۱۱) او اراده الهی را مقدم بر هر اختیاری می‌داند و به جبر مطلق معتقد است: «و قضای ایزد عزّ وجلّ، چنان رود که وی خواهد و گوید و فرماید؛ نه چنان که مراد آدمی در آن باشد که به فرمان وی است. سبحانه تعالی، گردش اقتدار و حکم او راست در راندن محنت و نمودن انواع کام‌کاری و قدرت.» (همان: ۴۳)
 تاریخ‌های متأخر نیز به تاسی از کتب پیشین، به تقدیرگرایی و حاکمیت سرنوشت محتوم، صحه گذاشته و در آثار خود بارها از آن سخن می‌گویند. به عنوان نمونه، سپهر در *ناسخ التواریخ*، مکرراً از جمله «تدبیر خود را با تقدیر، راست نیافت.» استفاده کرده‌است. او در مورد تلاش ناکام قائم‌مقام برای موروثی کردن سلطنت می‌نویسد: «تا آن هنگام، به دست وزرای مختار و دول خارجی و تدبیرهای دیگر، سجلی به خاتم بزرگان ایران و سلاطین دول خارجه رقم‌کند که چنان‌که پادشاهی در خاندان سلاطین قاجار به شرط ولایت عهد از پدر به پسر یادگار است و هیچ‌کس آرزوی آن مقام نکند، وزارت نیز بدین‌گونه باشد. پادشاهان نتوانند او را و فرزندان او را از وزارت خویش خلع کنند و غافل از آن بود که تدبیرها با تقدیرها راست نیاید.» (سپهر، ۱۳۷۷: ج ۱، ۶۴۷) *مآثر سلطانیّه عبدالرزاق دُنبلی* نیز هم‌پایه معاصران خود، به تقدیر اعتقادی راسخ دارد: «چون خوانین خراسان، به جز امیرگونه‌خان، حاکم خراسان خوشان و الهیارخان، حاکم سبزوار همگی در رکاب مستطاب حاضر بودند؛ بر حسب فرمان قضا جریان، ایشان نیز

شرف تقبیل آستان سپهرنریان دریافتند.» (عبدالرزاق دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۰۵) همان‌گونه که می‌بینیم مؤرخان به ویژه در دوره قاجار، به سرنوشت‌باوری در آثار خود، روی آورده و آن را به عنوان عاملی یاد می‌کنند که اراده‌ها را سلب و خواست الهی را جاری می‌سازد. می‌توان گفت، علت اقبال مؤرخان این دوره به تقدیرباوری، شرایط زمانی آنان بود که یا برحسب وابستگی خود به دربار و یا جو سیاسی آن روزگار، مشروعیت بخشی به شاهان عصر، قرار دادن خود در حاشیه امن و توجیه ناکارآمدی سلاطین روزگار می‌باشد.

در «اندیشه‌های کلامی» نیز سرنوشت باوری حضوری فراگیر دارد. مرتضی مطهری معتقد است: «از میان بحث‌های کلامی، ظاهراً از همه قدیمی‌تر، بحث جبر و اختیار است.» (مطهری، ۱۳۷۶: ۱۷) اشاعره، معتزله و امامیه، از فرقه‌هایی هستند که با وجود پرداختن به تقدیر و اعتقاد به آن، در دانش قضا و قدر با هم اختلاف نظر دارند. سیدان (۱۳۹۰) می‌نویسد: «اشاعره که از فرق کلامی اهل سنت محسوب می‌شوند، به جبر مطلق اعتقاد دارند و معتقدند هر عملی که از انسان سر بزند، خوب یا بد، فعل الله است.» بنیان‌گذار این فرقه، ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری است. او با جدا شدن از معتزلیان، فرقه جدیدی ایجاد کرد که میانه‌رو بین عقل‌گرایی معتزله و نص‌گرایی اهل حدیث بود. اشعری در کتاب «مقالات الاسلامین» می‌گوید: «آنان می‌گویند آفریده‌ای جز خدا نیست و گناهان بندگان را خدا می‌آفریند و کارهای بندگان، آفریده اوست و هیچ چیزی را بنده‌ای نمی‌تواند بیافریند.» (اشعری، ۱۴۲۰: ۴۶) بنابراین متوجه می‌شویم که اشعری تقدیرگراست؛ همان‌گونه که جبری است و برای اراده انسان سهمی قائل نیست. یکی دیگر از نمایندگان اشاعره، امام فخر رازی است؛ زیرا هم اعتقاد با اشاعره تصریح می‌کند: «افعال العباد واقعه بقدره الله تعالی: کارهای بندگان به قدرت الهی واقع می‌شود. (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۹: ۳۲۵) هم‌چنین او می‌گوید: «افعال بندگان به قضا و قدر الهی است و انسان ناچار مختار است و این در واقع چیزی جز جبر نیست.» (رازی، ۱۴۱۱ ه.ق: ۵۱۷) بزرگان اشاعره تقدیر را امری محتوم می‌دانند به این ترتیب که می‌گویند: «ما ایمان داریم و می‌دانیم که آن چه به ما نرسیده، امکان نداشت به ما برسد، و آن چه بر سر ما آمده، امکان نداشت که از ما برگردد. بندگان برای خود زیان و سودی را مالک نمی‌شوند، مگر چیزی را که خدا بخواهد.» (اشعری، ۱۴۱۹ ه.ق: ۳۲۰) معتزله در مقابل اعتقاد به جبر معتقدند، بندگان مستقلاً بر افعال خود توانایی دارند و قدرت بر انجام کارها و اعمال آن از سوی خدای تعالی به آن‌ها تفویض شده است. (سیدان، ۱۳۹۰: ۱۲)

امامیه، که پیروان ائمه دوازده‌گانه شیعه هستند، قائل به حالتی بین جبر و اختیار می‌باشند. به این ترتیب که آنان نه چون اشاعره کاملاً افعال را به خداوند منسوب می‌کنند، که نقش انسان را در ارتکاب عمل نفی کند؛ و نه چون معتزله مسؤولیت عمل را کاملاً به انسان نسبت می‌دهند که خداوند را برکنار بدانند. در واقع آنان به فرموده حضرت امام جعفر صادق (ع) به امری بین الامرین معتقدند: «لا جبر و لا تفویض بل الامر بین الامرین.» (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ ه.ق: ۳۶۰)

۲-۶. تقدیرباوری در شهنشاه‌نامه عنوان نگار

تقدیرباوری، در اثر حماسی- تاریخی ناظم شهنشاه‌نامه، از طرفی تحت تأثیر حماسه‌سرایان پیشین، و از طرف دیگر به پیروی واقع‌نگاران گذشته، جلوه‌ای فراوان یافته است و به عنوان عنصری نیرومند در توجیه شکست‌های قاجار یا

فلسفه زندگی مورد استفاده قرار گرفته است. این عامل برای توجیه شکست‌ها، بی‌تدبیری‌ها، عدم رفتار عاقلانه سردمداران و ناکامی‌های پی‌درپی شاهان قاجار و از دست رفتن بخش عظیمی از خاک وطن، یا برای تسلی‌ی خوانندگان از غم ناکامی ایران در عصر جانشینان آقا محمدخان، بسیار مجال بروز یافته است. از طرفی، شاعران و واقع‌نگاران، عموماً به سفارش صاحب قدرتی، دست به قلم می‌شده‌اند و به ناچار باید چیزی می‌گفتند که آنان را خوش آید؛ بنابراین غالب ناملایمات و ناخوشایندهای عمومی رخ داده در آن عصر را به تقدیر، خواست خداوند، قضا و قدر، بخت و اقبال و نظایر آن نسبت می‌دادند؛ زیرا به این صورت می‌توانستند هم از قدرتمندان عصر، سلب مسؤولیت نمایند و هم خود، در حاشیه امن قرار بگیرند.

در این پژوهش، نخست به معانی و مشخصات سرنوشت و تقدیر از دید ناظم اثر می‌پردازیم، سپس جایگاه‌های بروز تقدیرباوری را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۲-۶-۱. مشخصات و ویژگی‌های سرنوشت و تقدیر در اشعار عنوان‌نگار

همان‌گونه که پیش از این اشاره کردیم، تقدیر و سرنوشت در آثار این دوره نمود فراوان دارد؛ غالب شاعران به تبعیت از واقع‌نگاران به این جریان فکری غالب پرداخته‌اند. عنوان‌نگار، نیز در طی سرودن اثر حماسی _ تاریخی خود در مسیر این جریان قرار گرفته و از آن تأثیر پذیرفته است. او در ضمن روایت منظوم تاریخ دوره قاجار، چون تاریخ‌نگاران هم عصر خود، قوی‌ترین عامل را، به ویژه در ناکامی‌های قاجاریان، تقدیر می‌داند و برای آن، معانی و مشخصات گوناگونی قائل شده‌اس:

۲-۶-۱-۱. تقدیر مترادف با اراده الهی

تقدیر در واقع به معنای قضا و قدر و سرنوشت است. در متون عرفانی، تقدیر گاهی به معنای اراده الهی نیز به کار می‌رود؛ زیرا در جهان‌بینی اسلامی، سرنوشت و قضا و قدر از سوی خداوند تعیین می‌گردد. این اعتقاد حتی در اندیشه‌های پیش از اسلام نیز جاری بوده است؛ چنان‌که در آیین میترائیسم چنین معتقدند: «تقدیر که حاکمیت مطلق دارد، مشیت زروان است.» (دولت‌آبادی، ۱۳۷۹: ۹۱)

عنوان‌نگار به اراده الهی و این که همه چیز از خداست و امر او بر همه امور نافذ است صحه گذاشته و در بیتی چنین بیان می‌کند:

غم و شادی ز امر ربّ باشد داند آن کس که با ادب باشد
(عنوان‌نگار، بی‌تا: بی‌تا)

(۸۵۲۷ب)

او تقدیر را نتیجه اراده مطلق خداوند می‌داند و این را از شروط ادب ورزیدن می‌شمارد. در این بیت می‌بینیم که ناظم به عقیده اشاعره نزدیک گشته است.

او هم چنین در بیت دیگری تقدیر را چنان نیرومند تصویر می‌کند که کسانی را که با اراده الهی می‌جنگند، جاهل و فریب‌کار معرفی می‌کند:

خواست او کز جهالت و اغوا فایق آید به آنچه خواست خدا
(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۴ب)

این نوع نگرش، کاملاً با مبانی کلامی اسلامی که اصل خلق و تقدیر امور را مختص به خداوند می‌داند هم‌سو است. آیه شریفه «انا کلّ شیء خلقناه بقدر» (قمر/۴۹) مبنای کلامی این برداشت است که هر چه در عالم رخ دهد، از پیش تعیین شده و دارای میزان و اندازه الهی است.

۲-۱-۶-۲. تقدیر، امری محتوم و قطعی

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های سرنوشت‌باوری عنوان‌نگار، اعتقاد به حتمی و تغییر ناپذیر بودن آن است. در ادبیات، تقدیر، نیرویی است که از زمان ازلی رقم خورده و هیچ عاملی، چه عقل، چه قدرت نظامی، چه تدبیر سیاسی، نمی‌تواند آن را دگرگون سازد. این مفهوم بیش‌تر با مفهوم «جبر کلامی محض» هم‌خوانی دارد تا دیدگاه تعدیلی.

حکم تقدیر می‌شود مجرا که به تقدیر نیست چون و چرا

(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۴۸۵ب)

آن‌چه باشد نوشته تقدیر می‌شود ظاهر، هیچ نیست گزیر

(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۹۳ب)

۲-۱-۶-۳. تقدیر، غالب بر تلاش انسانی (محدودیت عمل)

عنوان‌نگار به شدت بر این باور است که تلاش‌ها و تدابیر بشری در صورت عدم هم‌سویی با مقدرات الهی بی‌اثر باقی خواهند ماند. این دیدگاه، مرز بین «قضا» (تقدیرکلی) و «قدر» (جزئیات اجرا) را به سمت غلبه کامل قدر بر اسباب مادی سوق دهد.

با توجه به بیت زیر می‌توانیم بگوییم عنوان‌نگار، نظری هم‌سو با اشاعره دارد؛ به این صورت که برای تقدیر، سهم بیش‌تری نسبت به تلاش و کوشش قائل است. او معتقد است هیچ تلاشی در مقابله با تقدیر به ثمر نمی‌نشیند؛ چنان‌که در ماجرای جنگ محمودخان افغان و محاصره شهر هرات و شکست خوردن این تلاش، می‌سراید:

شاهد آرزو رخ نمود کوشش بی‌قضا ندارد سود

(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۳۳ب)

سید شریف جرجانی از متکلمین اشاعره می‌گوید: «افعال اختیاری بندگان فقط به قدرت خداوند انجام می‌گیرد و قدرت بندگان در آن هیچ‌گونه تأثیری ندارد.» (ایجی، بی‌تا: ۱۴۶)

دست قدرت ز حق چو شد همراه بشکند صدهزار گونه سپاه

(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۶۸۵آ)

۲-۱-۶-۴. تقدیر و محدودیت عقل

عقل، قوایی است که انسان را در درک و فهمیدن یاری می‌رساند و او را از تنگناها، به کمک نیروی خود رهایی می‌بخشد. از این جهت عقل، جایگاه ویژه‌ای در زندگی انسان ایفا می‌کند؛ اما عنوان‌نگار معتقد است عقل انسان هرچه قدر توانمند باشد، در برابر اراده خداوند، ناتوان و ضعیف است. حدیث شریف «إذا نزل القضا ضاق الفضا»

(مجلسی، ۱۳۹۲: ۷۵/۴۲۲) به نقل از امام جواد علیه السلام ذکر شده است، ناظر به همین مضمون است که وقتی قضای الهی نازل می شود، گویی فضا و امکانات برای اندیشه و تعقل، محدود می گردد و راهی جز تسلیم در برابر حضرت حق، باقی نمی ماند.

در نگاه عنوان نگار، عقل و خردورزی هرچند ارزشمندند، اما در برابر پیچیدگی های نظام تقدیر الهی، محدود و گاه ناکارآمد جلوه می کنند. او عقل را تنها ابزاری برای درک بخشی از جهان می داند که تقدیر و اراده الهی اجازه داده است تا ادراک شود.

در بیت زیر نیز به همین مسأله اشاره دارد. او در مورد دُنبلی، حاکم تبریز، سخن می گوید که از خُدام شهریار (فتح علی شاه) بوده است؛ اما تقدیر باعث شده است یک خادم که همیشه از معایب عاری بود، از مخالفان مخدوم خود شود و سر به عُصیان بردارد.

دُنبلی بود حاکم تبریز	پیش از عرضه شد، از او هم نیز
که ز خُدام شهریار بود	از معایب همیشه عاری بود
لیک تقدیر کار خود بکُند	بندهایی به عقل شخص تَنَد
سر بیچید از اطاعت شاه	گشت صادق از این غرور آگاه...

(عنوان نگار، بی تا: ۸۵۲۷ب)

۷-۲. جایگاه بروز تقدیر در اشعار عنوان نگار

نقش تقدیر در اثر عنوان نگار در چهار حوزه اصلی و ساختاری داستان ها و روایت ها نمایان می شود:

۷-۲-۱. پیروزی ها

نبردها همواره دو رویه دارند: پیروزی و شکست. در آثار حماسی، پیوسته این دو رویه، جای خود را به هم دیگر می دهند. شیرینی پیروزی و تلخی شکست، پی در پی می آیند و می روند.

عنوان نگار در پیروزی ها، ضمن ذکر علت اصلی که غالباً آن را به درایت و کاردانی شاهان قاجار، مقام ولایت- عهدی آنان یا سردارانشان منسوب می داند، از تقدیر به عنوان ابزاری قوی برای توجیه مشروعیت سیاسی قاجاریان بهره می برد.

در واقعه شبیخون آوردن سپاه روس بر سر اردوی خاقان فتحعلی شاه، ناظم اثر بیان می کند، شاه خشمگین گشته و حکم به حمله داد و لشکریان هجوم آورده و خداوند پیروزی عطا کرد.

به دلیران لشکر ایران	حکم دادی به دفع آن عُدوان
متهاجم شدند لشکر شاه	بس دلیرانه بهر دفع سپاه
روسیان غالباً شدند مجروح	حق به اسلامیان بداد فتوح

(عنوان نگار، بی تا: ۸۵۵۹)

در این ابیات دیده می شود، سه فرآیند موجب پیروزی لشکر ایران گشته است: حکم شاه، هجوم لشکر ایران به روسیان، و تقدیر الهی. بنابراین، عنوان نگار به روشنی از «جبر اشعری» فاصله گرفته و به مبنای «امامیه» نزدیک می شود؛ یعنی نه جبر اشعری (سلب اختیار از انسان)، نه تفویض معتزلی (استقلال کامل انسان)؛ بلکه نوعی رابطه

مشارکتی میان فعل انسان و اراده حق تعالی در نظام علیّت. این دقیقاً منطبق با آموزه امامیه و تعبیر مشهور اهل بیت (ع) است: «لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین».

۲-۷-۲. شکست‌ها

همیشه یک روی انکارپذیر هر نبردی، شکست است. شکست‌ها که وجهه تلخ جنگ محسوب می‌شوند، عوامل مختلفی دارند، هم‌چون ناکارآمدی سرداران جنگ، عدم همراهی سپاه، نبود پشتوانه مردمی، اطلاعات نادرست یا ناکافی، شرایط بد جغرافیایی و...؛ اما از دیدگاه عنوان‌نگار، تقدیر، توان‌ترین عامل شکست است، هم‌چنان‌که وقتی محمود میرزای افغان کارش در جنگ بالا گرفته بود، همه ناگهان از دورش متفرق شدند، عنوان‌نگار می‌گوید:

شاهدِ آرزو رخ نمود کوشش بی‌قضا ندارد سود
(عنوان‌نگار، بی تا: ۸۵۳۳ ب)

از مؤلفه‌های گرایش به قضا و قدر می‌توانیم به دو مورد مهم اشاره کنیم:

(۱) حوادث از عالم بالا رقم خورده و در تقدیر ما ثبت گشته‌اند.

(۲) این حوادث قطعی و غیر قابل تغییر هستند و اراده ما در برابر آن ناتوان است.

از این دو مؤلفه که در توجیه شکست‌های آن روزگار بسیار کارآمد بوده، در اشعار حماسی عنوان‌نگار بسیار استفاده شده است. او در این موارد تمایل به «عقاید اشاعره» دارد که هر کوشش و تلاشی را در مقابل تقدیر، خنثی می‌داند؛ چنان‌که در ماجرای محاربه روسیه با سلیم خان شکی و شکست او، با وجود دلاوری‌های زیاد، چنین سروده است:

کرده هر بار جنگ مردانه ز حراش چو کوه پروا، نه
هم بسی او بکشت از روسان لیک تقدیر بوده دیگر سان
حکم تقدیر می‌شود مجرا که به تقدیر نیست چون و چرا
جمع لکزی ز توپ روس از هم شد پراکنده چون خیال ز غم
دست اهل و عیال خود بگرفت این ز چرخ زمانه نیست شگفت
(عنوان‌نگار، بی تا: ۸۵۸۴ ب)

آن‌چه در ابیات بالا از عنوان‌نگار می‌توان گفت، این است که او در بیت نخست به تلاش محمود میرزای افغان اشاره می‌کند که با اراده و قدرت خود مردانه جنگیده است؛ ولی از بیت دوم چرخش خود را به سوی عقاید اشاعره می‌آغازد؛ زیرا تأکید می‌ورزد که با تمام تلاش او، تقدیر الهی مقابلش ایستاده و حکم خود را اجرا نموده است. اشعریان چنین می‌گویند: «ما اقرار می‌داریم به این‌که خالق جز خدا نیست و تمام کارهای انسان مخلوق خداست.» (اشعری، ۱۹۹۲: ۳۸)

۲-۷-۳. مرگ

مرگ، دغدغه بزرگ بشری و مسأله لاینحل اوست، زیرا سرنوشت محتوم هر موجود زنده‌ای، مرگ است. این واژه هول‌انگیز از این جهت ترسناک جلوه می‌کند که تاکنون چاره‌ای برای گریز از آن یافت نشده‌است. حکیم عمر خیّام، شاعر بزرگ، به زیبایی به این مسأله اشاره می‌کند:

از جرم گلِ سیاه تا اوج زحل کردم همه مشکلاتِ کلی را حل
بگشادم بندهای مشکل به حیل هر بند گشاده شد مگر بند اجل
(خیّام، ۱۳۵۴: ۲۱)

مرگ معادل (موت) در زبان عربی است. اهمیت شناخت مرگ چنان است که رسته‌ای به نام مرگ‌شناسی در جهان وجود دارد.

ادبیات کهن ما نیز به مرگ و مسایل مربوط به آن توجه وافر دارد و در انواع آن اعم از تعلیمی، غنایی و حماسی بازتاب فراوان دارد. در ادبیات حماسی از آن‌جا که ناظم اثر باید غالباً از منظر شاهان و صاحب‌قدرتان به جنگ و مرگ بنگرند، گریزی ندارند جز آن‌که مرگ را تقدیری بدانند.

هرچند مرگ برای هر موجودی مقدر است؛ ولی برای هر میرایی، چرایی وجود دارد. واقعه‌نگاران و به تاسی از آنان حماسه‌سرایان دوره قاجار، چرایی مرگ را غالباً در تقدیر می‌دانند؛ تا از طرفی بار مسؤولیت کشتارهای وسیع را از دوش صاحب‌منصبان بردارند، و از طرف دیگر خود نیز در حاشیه امن قرار گرفته و متهم به تضاد با قدرت حاکم نشوند.

در بیان ماجرای قتل ایشپخدر [۱]، سردار روسی، دبیر اعلم عنوان می‌کند، هنگامی که او خود را در معرض شکست دید [برای مذاکره]، برای فریب یا وعده و وعید دادن به حسین‌قلی خان و تطمیع او، از میان لشکر خود جدا شد و به حوالی قلعه بادکویه آمده بود.

ایشپخدر به اختلال دچار	هم بگردید چاره‌اش ناچار...
همه درهای چاره را مسدود	بهر خود دید و خویش را نابود
لاعلاج از میان لشکر خود	شد جدا و به قلعه او آمد
تا که شاید حسین‌قلی خان را	بفریید به وسوسه هیجا
یا طمع یا که وعد یا که وعید	شاید او را توان به کار کشید
رفت و دید و به محفلی بنشست	لیک تقدیر راه چاره بست
که براهیم خان ماکویی	بوده‌استی دلیر و حق‌جویی
پسر عم، حسن‌قلی خان را	شد اشارت ز پور عم آن را
اندر آن مجلسی که قول و قرار	با خیالات می‌نمود به کار
به گلوله زدی ز سینه‌ی او	گشت او را کشید کینه‌ی او

(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۱۸۵۷۷)

در این رویداد که عنوان‌نگار راوی آن می‌باشد، ما به سه سطح علت برخورد می‌کنیم: ۱- نیت ایشپخدر (فریب) علت انسانی ۲- عمل ایرانی‌ها (قتل) علت مادی ۳- تقدیر (بستن راه چاره) علت ماورایی. در این جا شاعر میان علت‌های انسانی، اخلاقی و غایی، هم‌زمانی قضا و قدر را با فریب ایشپخدر نشان داده‌است. هم‌چنین می‌بینیم که شاعر بیان می‌کند: «تقدیر راه چاره ایشپخدر را بست». این کارکرد نزدیک به «نظام احسن» است. ابن سینا مدافع جدی «نظام احسن» است. او علم خداوند را در ایجاد نظام احسن بسیار حائز اهمیت می‌داند و در ایجاد عالمی اتقن و اکمل که شرایط و لوازم کمال موجودات متناسب با استعداد و قابلیتشان به آن‌ها اعطا می‌شود، علم الهی را دارای نقشی محوری می‌داند. (ابن سینا، ۱۳۷۵: ۳/۳۱۸) بنابراین در این مورد خداوند از مسیرهای طبیعی (رفتار، تصمیم، واکنش انسان‌ها) آن چه را شایسته انجام بود، در شبکه احداث قرارداد معلول نهایی مطابق با عدل کلی شود؛ یعنی نظام علی به گونه‌ای تنظیم شده که نقشه باطل در خودش گرفتار شود و مرگ او نوعی بازگشت عدل، به مدار است. به این ترتیب می‌توان گفت تقدیر در این بیت از نظر عنوان‌نگار مکانیسم عدل است نه جبر.

در مورد روی‌کرد ناظم شهنشاه‌نامه در مبحث تقدیر باید گفت، از آن‌جا که شاعر می‌گوید مرگ ایشپخدر تقدیر الهی بوده است، شاعر یا ناظم اثر، نوعی تسلیم به قضا دارد؛ یعنی مرگ ایشپخدر هرچند در یک توطئه غیراخلاقی اتفاق افتاده است، در «لوح قضا» ثبت شده بود و هیچ چیز در بیرون اراده خداوند اتفاق نمی‌افتد. (روی‌کرد شاعر به اشاعره نزدیک است) از طرفی اگر منظور ناظم از تقدیر، به نوعی تبرئه قاتلان باشد که هم‌وطن او نیز می‌باشند و در جبهه او ایستاده‌اند و بخواهد بگوید که قاتلان خطا نکردند، تقدیر او چنین بوده‌است؛ باید گفت در این صورت هم از عقیده امامیه فاصله گرفته؛ زیرا از عدل الهی فاصله گرفته‌است.

۲-۸. تقدیرگرایی و فره ایزدی

فره در زبان اوستایی خلاصه و جوهر آتش است که موسوم به خوارنگه است که در فارسی آن را فر یا فره یا خوره می‌نامیم؛ و آن عبارت است از شکوه و اقتدار مخصوصی که از طرف اهورامزدا به پیغمبر یا پادشاهی بخشیده می‌شود. (پور داوود، ۱۳۷۷: ۱/۵۱۲)

«سودآور» در کتاب «فره ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان» به نقل از خواجه ابوالفضل علّامی می‌نویسد: «پادشاهی فروغی ست از دادار بی‌همتا و پرتویی از آفتاب عالم‌افروز، فهرست جرائد کمال، فراهم‌گاه شایستگی‌ها؛ به زبان روزگار، فره ایزدی خوانند و به باستانی زُفان، کیان خوره.» (سودآور، ۱۳۸۵: ۷)

با توجه به این تعاریف می‌توان گفت هرچند فره ایزدی در همه طبقات جامعه با تلاش ویژه به دست می‌آید و هر موجودی باید با وظیفه‌شناسی به فره خود دست‌یابد، پادشاهان به گونه بسیار ویژه‌ای از این موهبت برخوردار بوده و با خویش‌کاری بسیار باید به فره کیانی دست‌یابند و بکوشند تا آن را همواره حفظ نمایند. همان‌گونه که پور داوود در گزارش خود از یشت‌ها اشاره می‌کند: «اگر فره این فروغ ایزدی به دل هر شخصی بتابد، از هم‌گانش برتری می‌یابد.» (پور داوود، ۱۳۷۷: ۲/۳۱)

در نظام شاهی ایران از دیرباز، شاه نمونه‌اعلای انسان و جانشین اهورامزدا بر روی گره خاکی است. ساموئیل کندی ادی نیز در این زمینه می‌نویسد: «در واقع، نایب‌السلطنه اهورامزدا بر روی زمین است. او فره خود را در درون خود به ودیعه دارد و با خویش کاری، آن را به ظهور رسانده و به آن مقام دست می‌یابد. بنابر عقیده بیلی انگاره‌های کهن از واژه فره، همواره به صورت اقبال، کامیابی و سعادت تفسیر شده‌اند؛ چه در مورد شهریاران که نگاه‌دارنده بزرگی و شکوه آنان بوده‌اند و چه در مورد قهرمانان که به آن‌ها نیرو و انگیزه فعالیت می‌داده‌است.» (سیدخلیل‌اللهی و ابوالقاسمی، ۱۳۹۹: ۹۸) فره به گونه‌ای تقدیر فرد است که در درون اوست. فره کیانی نیز از همین مقوله است؛ هم-چنان که دیدیم، فریدون پیش از تولد، فره کیانی را با خود داشت. پیش‌گویی پیش‌گویان ضحاک، حکایت از همین تقدیر دارد؛ به همین دلیل، کاوه که رهبر اصلی و نخستین خیزش در برابر بیداد بود، در انتها پرچم را به فریدون می-سپرد و او را برای شاهی سزاوار می‌داند.

فره ایزدی یا خوره در اندیشه فیلسوف بزرگ، سهروردی، این‌گونه تعریف می‌گردد: «آن‌که فکر داریم دارد در آیات جبروت و مشتاق شود به عالم روشن و لطیف شود به عشق نورانی و متصف شود به نیک‌بختی و خیر و کرم و عدل، به افق اعلی‌برود و بر اعدای خویش قاهر گردد و محفوظ باشد و صیتی عظیم در او پدید آید و هیبتی سخت‌تر پدید آید مر او را و چون روشن شود به نور حق و قوی گردد به تأیید حق، ز جمله حزب خدا شود... و برسد به نور تأیید و ظفر، چنان‌که بزرگان ملوک پارسیان رسیدند.» (سهروردی، ۱۳۷۳: ۱۸۵-۳/۱۸۶)

تأثیرپذیری عنوان‌نگار از سهروردی در مورد فره ایزدی در این بیت آشکار است:

هر که او را خدا شهی بدهد همه عالم به پاش سر بنهد
(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۲۴ آ)

هم‌چنین می‌سراید:

ز میان‌شان برآمده سلطان چون مشیت بده است از یزدان
(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۵۱ آ)

در ابیات ذکر شده به فره ایزدی اشاره می‌شود که هم‌سو با عقاید فلاسفه‌ای چون سهروردی است و علاوه بر آن، در بیت دوم اشاره‌ای مجدد دارد به جنبه قدر و مشیت الهی. در واقع بیت دوم لحظه پیدایش فره را از منظر علیت بیان می‌کند که چون خواست خداوند بوده، سلطان بر آنان تعیین گشته، درحالی که در بیت اول به زیبایی و با ظرافت به نتیجه و اثر حاصل از فره اشاره شده‌است.

فره ایزدی و کیانی در اشعار عنوان‌نگار، ادیب - مورخ دوران قاجار، به منظوره‌های گوناگون نمود دارد. گاهی به تأییدات الهی شاهان قاجار در حفظ کیان و ثغور ایران اشاره می‌شود. به نظرمی‌رسد چرایی این موضوع به دلیل پیروی از سنت ادبی حماسه‌سرایان و حس ملی‌گرایی‌ای باشد که در آن برهه از روزگار رواجی فراوان داشت. به کار بردن واژه‌هایی چون تخت‌گاه، کیان و رُبع مسکون بودن ایران و تسخیر کردن حدود قره‌باغ در ابیات زیر، حس غرور ملی را در شنونده بیدار می‌نماید:

هم در این سال شد به موکب شاه قره‌باغ چون باغ زهت‌گاه
رو به تسخیر آن حدود نمود حد ایران فزون ز این‌ها بود

بلکه ایران و تخت‌گاه و کیان رُبَع مسکون بدی ز ملک جهان
دیگران بوده در جماعت این حامیش حق بده است و دینِ مبین
هر که او را خدا شهی بدهد همه عالم به پاش سر بنهد
(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۲۴ آ)

گاهی تأیید الهی و فره ایزدی در برابر دشمنان و مخالفان داخلی یا خارجی و شکست‌ناپذیری آنان است؛ هم‌چنان که در ماجرای فتنه حسین‌قلی‌خان، برادر شاه، و ادعای شاهی او، عنوان‌نگار می‌گوید: «کسی نمی‌تواند بر خواست الهی فایق آید» زیرا:

شاه را از خدا بُدی تأیید کی سها غالب است بر خورشید
(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۴۰ آ)

گاهی نیز عنوان‌نگار، عزت و احترام شاهان را حتی پس از مرگ؛ نتیجه فره‌کیانی و تأییدات الهی آنان می‌داند. او ضمن توصیف مراسم تشییع پیکر آقا محمدخان قاجار، از احترامات فائقه همه مردم داخله و خارجه، هنگام عبور پیکر و عزت‌گذاری والی بغداد و استقبال رومیان سخن می‌گوید، و در انتها نتیجه می‌گیرد:

هر کرا حق به خود ستوده نمود دو جهانش همی به عزت بود
(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۲۶ آ)

رهی، شاه را مؤید خدای دانند. به این ترتیب هرگز نمی‌توان برابر شاهی قد علم کرد و به مخالفت با او برخاست. او چونان آسدی توسی، معتقد است، «چه فرمان یزدان، چه فرمان شاه» (اسدی توسی، ۱۳۵۴: ۱۱۰) و افکار خاقان را از جانب خدا می‌داند:

همه افکارِ صائبه خاقان بوده‌استی ز جانب یزدان
(عنوان‌نگار، بی‌تا: ۸۵۵۹ ب)

۳. نتیجه‌گیری

شهنشاه‌نامه عنوان‌نگار بازتابی از جهان‌بینی تقدیرگرایانه اوست که در بستری تاریخی و حماسی سروده شده‌است. شاعر در این اثر و در روایت‌های خود، هم‌زمان بین دو قطب جبر و اختیار در نوسان است. او در شکست‌ها و کشتارهای ظالمانه قاجاریان به دیدگاه اشاعره نزدیک می‌شود و تقدیر را به مثابه نیرویی تغییرناپذیر می‌داند که کار خود بکند و اراده انسان را در برابر اراده خداوند بی اثر می‌سازد. به این وسیله از شاهان و صاحب‌منصبان سلب مسئولیت کرده و در مشروعیت بخشی به آنان می‌کوشد. گاه نیز در بیان پیروزی قاجاریان، به آموزه‌های امامیه و اعتقاد آنان نزدیک می‌شود و اراده انسان را در فعل الهی مؤثر دیده و پیروزی‌ها را حاصل تدبیر شاهان و تلاش و شجاعت جنگاوران به یاری اراده و تقدیر الهی می‌داند. در این معنا، دیدگاه او نه اشعری و نه معتزلی، بلکه تعادلی بین دو قطب است؛ یعنی امر بین الامرین یا همان عقیده شیعیان.

دبیر اعلم هم چنین تقدیر را نه فقط مفهومی کلامی، بلکه ابزاری ادبی و سیاسی برای تبیین نظم جهان و مشروعیت قدرت می‌داند. وقتی از پیروزی‌ها و شکست‌های شاهان قاجاری، سخن می‌گویند، سرنوشت را در پوشش فره ایزدی و تأیید الهی عرضه می‌کند تا رخ دادهای سیاسی را بر مدار خواست خداوند معنا کند. این نگرش به او این امکان را می‌دهد هم از خطر مخالفت با قدرت در امان بماند، و هم به تناسب جایگاه درباری خود رفتار کرده و به قدرت مشروعیت ببخشد.

از منظر فلسفی، عقل در نگاه دبیرالملک منزلتی محدود دارد. او اذعان می‌کند که نیروی عقل تا آنجا سودمند است که تقدیر راه را بر آن نبسته‌باشد. در این چارچوب، همه تلاش‌ها و تدابیر بشری زمانی کارا هستند که با قضا و قدر هم‌سو باشند و گر نه محکوم به شکستند. به طور کلی باید گفت شهنشاه‌نامه عنوان‌نگار ترکیبی از سه ساحت است:

- ۱- ساحت دینی و کلامی: در آن، تقدیر قاطع و اراده الهی بر جهان حاکم است.
 - ۲- ساحت فلسفی _ عقلایی: محدودیت شناخت و اراده انسان را می‌پذیرد.
 - ۳- ساحت تاریخی _ سیاسی: تقدیر را ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به سلطنت و آرامش در برابر اضطراب اجتماعی معرفی می‌کند.
- و در نهایت باید گفت، شهنشاه‌نامه ضمن روی‌کرد تاریخی و حماسی خود، در ژرف‌ترین لایه‌ها، اثری فلسفی و الهیاتی است که رابطه جبر و اختیار را نه با استدلال‌های خشک کلامی و فلسفی، بلکه با زبان عاطفی، تصویری و فاخر شعر توضیح می‌دهد. سرنوشت در نگاه عنوان‌نگار، هم نیروی سامان‌بخش جهان و هم چتری برای پوشاندن بی‌عدالتی و ناکامی‌های تاریخی است.

۴- یادداشت‌ها

- ۱- سیسیانوف (sisianof)، شهرت فارسی، پاول دمستریویچ تسیتسیانوف (Pavel dmitrievic tsitsianof)، ۱۷۵۴-۱۸۰۶، سردار روسی. در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار، دولت روسیه او را به حکمرانی قفقاز منصوب کرد. سیسیانوف در میان عامه‌ی مردم ایران به عنوان اشیخدر (espexdor) یا ایشپخدر معروف بود. (مصاحب، ۱۳۸۱: ۱۴۵۸)
- ۲- و خشم خود را فرومی‌برند و از مردم درمی‌گذرند.

منابع

- قرآن، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. تهران: بنیاد نشر قرآن، ۱۳۶۷.
- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی قم: انتشارات مؤسسه فرهنگی - تحقیقاتی امیرالمؤمنین، ۱۳۸۰.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۷۵). الاشارات و التنبیها، قم: نشر الالبلاغه
- اسدی طوسی، ابونصر علی بن محمد. (۱۳۵۴). گرشاسب‌نامه، به اهتمام حبیب یغمایی، چاپ دوم، تهران: چاپ‌افست مروی.
- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل. (۱۴۱۹). مقالات الاسلامیین، جلد دوم، بیروت: عالم اکتب
- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل. (۱۴۲۰). الابانه عن اصول الدیانه، سوریه: دارالبیان
- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل. (۱۹۹۲). اللمع، بیروت: المطیعه الکاتولکیه.
- ایجی، عضدالدین. (بی‌تا). شرح المواقف، جلد هشتم قم: شریف رضی
- پور داوود، ابراهیم. (۱۳۷۷). پشت‌ها. ۲ج، تهران: اساطیر.

- بیهقی، ابوالفضل. (۱۳۸۳). تصحیح و مقدمه علی اکبر فیاض، به اهتمام محمدجعفر یاحقی، مشهد: دانشگاه فردوسی خاتمی؛ احمد. (۱۳۷۰). فرهنگ علم کلام، چاپ اول تهران: صبا.
- خیام، حکیم عمر. (۱۳۵۴). رباعیات خیام، تصحیح فروغی، تهران: امیرکبیر.
- دولت آبادی، هوشنگ. (۱۳۷۹). جای پای زروان، خدای بخت و تقدیر، تهران: نشر نی.
- دنبلی، عبدالرزاق (۱۳۸۳). مآثر سلطانی، تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران. چاپ دوم.
- رازی، فخرالدین. (۱۴۱۱ه). المباحث الشرقيه، قم: مکتبه بیدار.
- زیدان، جرجی. (۱۳۳۶). تاریخ تمدن اسلام، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- زهر، آر.سی. (۱۳۷۵). زروان یا معمای زرتشتی گری، ترجمه قادری، تیمور، تهران: فکر روز، چاپ دوم.
- سپهر، محمدتقی. (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ قاجاریه، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: انتشارات اساطیر.
- سودآور، ابوالعلاء. (۱۳۸۵). فره ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان، هوستون ایالات متحده آمریکا: نشر میرک.
- سهروردی، شهاب الدین یحیی. (۱۳۷۳). مجموعه مصنفات شیخ اشراق (مجموعه آثار فارسی). تصحیح سید حسین نصر، جلد سوم، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سیدان، سیدجعفر. (۱۳۹۰). «جبر و اختیار از دیدگاه مکتب وحی و مکاتب بشری» فصل نامه معرفتی اعتقادی، سال دوم، شماره ششم، ۲۱ - ۱۰.
- سید خلیل الهی، سارا و محسن ابوالقاسمی. (۱۳۹۹). «بررسی فره کیانی، اصطلاحی در فرهنگ باستان و شرحی بر سلسله کیانیان» فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش نامه تاریخ، سال پانزدهم، شماره ۵۸، صص ۱۱۲ - ۹۳.
- شریفی شکوه، زینب. (۱۳۹۷). «وضعیت فکری و فرهنگی ایران در عصر قاجار» فصل نامه علمی - تخصصی فرهنگ پژوهش ویژه تاریخ اسلام، شماره ۳۲، صص ۱۲۷ - ۱۴۸.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۴). ایران در دوره سلطنت قاجار، چاپ سوم، تهران: انتشارات زریاب.
- شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸ق) توحید، تهران: مکتبه الصدوق.
- طوسی، نصیرالدین. (۱۳۵۹). تلخیص المحصل، به اهتمام عبدالله نورایی، تهران: انتشارات مؤسسه اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران.
- عسکری، حسین. (۱۴۰۱). روستازادگان دانشمند. تهران: انتشارات سوره مهر.
- عنوان نگار، تقی بن محمد. (بی تا). نسخه خطی، شهنامه عنوان نگار، محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان (سلطنتی)، شماره ۵۶۸.
- صفری، علی اکبر. (۱۳۸۹). «دبیرالعلم ساوجبلاغی و کتاب چاره ساز، شرح کلمات قصار نهج البلاغه» پیام بهارستان، دوره دوم، سال دوم، شماره ۸، صص ۵۶۴ - ۵۹۳.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۶۹). شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر دوم تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فرج نژاد فرهنگ، زهرا و محمدنوید بازرگان. (۱۳۹۲). بررسی عنصر تقدیرگرایی در شاهنامه و حماسه های مذهبی، پژوهش نامه ادبی حماسی، سال نهم، شماره شانزدهم، صص ۱۴۷ - ۱۷۲.
- فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب (۱۴۲۶). القاموس المحیط. تحقیق: مکتب تحقیق التراث فی مؤسسه الرساله، به اشراف نعیم العرقوسی، بیروت: مؤسسه الرساله. طبعه الثامنه.

- کریستن سن، آرتور. (۱۳۶۸). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، چاپ ششم، تهران: دنیای کتاب.
- لمبتون، آ.ک.س، (۱۳۷۵). *ایران عصر قاجار*، ترجمه سیمین فصیحی، مشهد: انتشارات جاودان خرد.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۹۲). *ترجمه بحارالأنوار*، گروه مترجمان، تهران: نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور.
- محمدخان، مهنور. (۱۳۸۳). *فکر آزادی در ادبیات مشروطیت ایران*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- معتزلی، قاضی عبدالجبار. (۱۴۱۶ق). *شرح اصول الخمسه*، قاهره: مکتبه وهبه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۶). *عدل الهی*. چاپ یازدهم، تهران: انتشارات صدرا
- موریس پارکر، برتا. (۱۳۴۶). *فرهنگ‌نامه پارکر*، جلد سوم، ترجمه رضا اقصی، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی و مؤسسه امیرکبیر.
- مهرادفرد، حامد. (۱۴۰۰). *ناسیونالیسم در حماسه‌های تاریخی عصر قاجار*، رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.

References

- The Holy Qur'an. (1988). Trans. Mehdi Elahi Ghomshei. Tehran: Quran Publishing Foundation.
- Nahj al-Balagha. (2001). Trans. Mohammad Dashti. Qom: Amir al-Mo'menin Cultural—Research Institute.
- Avicenna (Ibn Sina), Husayn ibn Abdullah. (1996). *Al-Isharat wa al-Tanbihat*. Qom: Nashr al-Balagha.
- Asadi Tusi, Abu Nasr Ali ibn Mohammad. (1975). *Garshaspnameh*. Ed. Habib Yaghmaei (2nd ed.). Tehran: Marvi Offset Press.
- Al-Ash'ari, Abu al-Hasan Ali ibn Isma'il. (1998). *Maqalat al-Islamiyyin* (Vol. 2). Beirut: 'Alam al-Kutub.
- Al-Ash'ari, Abu al-Hasan Ali ibn Isma'il. (1999). *Al-Ibanah 'an Usul al-Diyanah*. Syria: Dar al-Bayan.
- Al-Ash'ari, Abu al-Hasan Ali ibn Isma'il. (1992). *Al-Luma'*. Beirut: Catholic Printing Press.
- Iji, 'Adud al-Din. (n.d.). *Sharh al-Mawaqif* (Vol. 8). Qom: Sharif Razi.
- Pourdavoud, Ebrahim. (1998). *Pusht-ha* (Vols. 1–2). Tehran: Asatir.
- Bayhaqi, Abu al-Fadl. (2004). *Tarikh-e Bayhaqi*. Ed. Ali-Akbar Fayyaz; revised by Mohammad-Ja'far Yahaqqi. Mashhad: Ferdowsi University Press.
- Khatami, Ahmad. (1991). *A Dictionary of Kalam (Islamic Theology)*. Tehran: Saba.
- Khayyam, Omar. (1975). *Rubaiyat*. Ed. Mohammad-Ali Foroughi. Tehran: Amir Kabir.
- Dowlatabadi, Houshang. (2000). *Footprints of Zurvan: The God of Fate and Destiny*. Tehran: Nashr-e Ney.

- Donboli, Abd al-Razzaq. (2004). *Ma'athir-e Soltaniyya*. Ed. Gholamhossein Zargarinejad (2nd ed.). Tehran: Iran Newspaper Publications.
- Razi, Fakhr al-Din. (1990). *Al-Mabahith al-Mashriqiyya*. Qom: Bidar Library.
- Zaydan, Jurji. (1957). *History of Islamic Civilization*. Trans. Ali Javaher Kalam (2nd ed.). Tehran: Amir Kabir.
- Zaehner, R. C. (1996). *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*. Trans. Teymour Ghaderi (2nd ed.). Tehran: Fekr-e Rooz.
- Sepehr, Mohammad Taqi. (1998). *Nasikh al-Tawarikh: Qajar History*. Ed. Jamshid Kianfar. Tehran: Asatir.
- Soudavar, Abolala. (2006). *Farr-e Izadi in Ancient Iranian Kingship*. Houston: Mirak Publications.
- Suhrawardi, Shihab al-Din Yahya. (1994). *Collected Works of Shaykh al-Ishraq* (Vol. 3). Ed. Seyyed Hossein Nasr (2nd ed.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Seyyedani, Seyyed Ja'far. (2011). Determinism and Free Will in Revelation and Human Schools of Thought. *Ma'refati E'teqadi Quarterly*, 2(6), 10–21.
- Seyyed Khalil-Elahi, Sara, & Abolghasemi, Mohsen. (2020). Farr-e Kiyani: A Concept in Ancient Iranian Culture. *Pazhuheshnameh-ye Tarikh*, 15(58), 93–112.
- Sharifi Shokouh, Zeynab. (2018). Intellectual and Cultural Conditions of Iran in the Qajar Era. *Farhang Pazhouhi Quarterly*, 32, 127–148.
- Shamim, Ali Asghar. (2005). *Iran during the Qajar Dynasty* (3rd ed.). Tehran: Zaryab.
- Shaykh Saduq, Mohammad ibn Ali. (1999). *Al-Tawhid*. Tehran: Maktabat al-Saduq.
- Tusi, Nasir al-Din. (1980). *Talkhis al-Muhassal*. Ed. Abdullah Noura'i. Tehran: McGill University Islamic Institute (Tehran Branch).
- 'Askari, Hossein. (2022). *Learned Villagers*. Tehran: Sureh Mehr.
- Envan-Negar, Taqi ibn Mohammad. (n.d.). *Shahanshahnameh* (Manuscript). Golestan Palace Library, MS no. 568.
- Safari, Ali-Akbar. (2010). Dabir-e 'Elm-e Savojbolaghi and *Chareh-Saz*. *Payam-e Baharestan*, 2(8), 564–593.
- Ferdowsi, Abu al-Qasem. (1990). *Shahnameh* (Vol. 2). Ed. Jalal Khaleghi-Motlagh. Tehran: Encyclopaedia Islamica Foundation.

- Farajnejad Farhang, Zahra, & Bazargan, Mohammad Navid. (2014). Fatalism in the *Shahnameh* and Religious Epics. *Epic Literature Research Journal*, 9(16), 147–172.
- Firoozabadi, Majd al-Din Mohammad ibn Ya‘qub. (2005). *Al-Qamus al-Muhit* (8th ed.). Beirut: Al-Resalah.
- Christensen, Arthur. (1989). *Iran in the Time of the Sassanids*. Trans. Rashid Yasemi (6th ed.). Tehran: Donyaye Ketab.
- Lambton, A. K. S. (1996). *Qajar Persia*. Trans. Simin Fasihi. Mashhad: Javidan Kherad.
- Majlesi, Mohammad Baqer. (2013). *Bihar al-Anwar* (Persian trans.). Tehran: National Library Organization of Iran.
- Mohammad Khan, Mehrnoor. (2004). *The Idea of Freedom in Constitutional Literature of Iran*. Islamabad: Iran–Pakistan Persian Research Center.
- Qadi Abd al-Jabbar al-Mu‘tazili. (1996). *Sharh al-Usul al-Khamsa*. Cairo: Maktabat Wahbah.
- Motahhari, Morteza. (1997). *Divine Justice* (11th ed.). Tehran: Sadra.
- Parker, Bertha Morris. (1967). *Parker’s Dictionary* (Vol. 3). Trans. Reza Aqsa. Tehran: Amir Kabir.
- Mehradfard, Hamed. (2021). *Nationalism in Qajar Historical Epics* (Doctoral dissertation). Ferdowsi University of Mashhad.